
ZMIANY STATUSU AUTENTYZMU W ANALIZIE WARTOŚCIOWANIA ZABYTEKÓW

ZIMNA-KAWECKA Karolina ¹

---

¹ Karolina Zimna-Kawecka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Sztuk Pięknych, Katedra Konserwatorstwa
<https://orcid.org/0000-0002-9612-8038>

ABSTRAKT: W artykule przedstawiono wnioski z refleksji odnośnie zmiany statusu autentyzmu w wartościowaniu zabytków na przestrzeni lat 1964-2024. W tym czasie był on określany jako komponent, wartość zabytku, kryterium oceny atrybutu dziedzictwa, a w wytycznych Generalnego Konserwatora Zabytków nazwany jest wyznacznikiem oceny wartości. Dokonana analiza rejestruje zmiany w postrzeganiu autentyzmu w zabytku: od rozpoznania substancji oryginału i nawarstwień, do rozpatrywania autentyzmu w kategorii: materii, formy i funkcji, oraz ducha, emocji i tradycji. Punktem wyjścia są wnioski z referatu prof. Friedricha Mielke na II kongresie w Wenecji w 1964; następnie przedstawiono refleksje polskiego środowiska konserwatorskiego lat 60. i 70. XX w. w odniesieniu do autentyzmu zabytku i dzieł sztuki, próby doprecyzowania znaczeń terminologii konserwatorskiej w kontekście Karty Weneckiej z odniesieniem do autentyzmu w działaniach rewaloryzacyjnych historycznych zespołów miejskich.

Dokument z Nara z 1994 r. usankcjonował wyniki dyskusji międzynarodowych wskazujących na różnice kulturowe w podejściu do oceny i ochrony dziedzictwa oraz odmienne konteksty autentyzmu. Wyniki przemyśleń polskiego środowiska zawarto w rozpowszechnianych systemach wartościowania zabytków, gdzie autentyzm traktuje się jako wartość lub kryterium oceny atrybutów (Witwicki 2007; Krawczyk 2013a; Lewicki 2016; Szmygin, Fortuna-Marek, Siwek 2017). W ostatnich 20 latach autentyzm i integralność na podstawie wytycznych operacyjnych UNESCO a dalej w wielu dokumentach i systemach wartościowania stały się kategorią oceny atrybutów wartości – jako wiarygodnego źródła informacji o wartości (Operational Guidelines 2005). Oceny dokonują różne grupy interesariuszy, lecz nie ma wypracowanej metody rozpoznania, ustalania hierarchii kategorii autentyzmu i oceny ich rangi. Nerozwiązanym problemem pozostaje korelacja autentyzmu z terminami konserwatorskimi określającymi działania wpływającymi w różny sposób na autentyczność zabytków.

SŁOWA KLUCZOWE: Autentyzm zabytków, wartościowanie dziedzictwa, konserwatorstwo, teoria ochrony zabytków, doktryna konserwatorska

1. Wstęp

W zeszłym roku środowisko konserwatorskie obchodziło rocznice opublikowania dwóch międzynarodowych dokumentów, które znacząco wpłynęły na ochronę dziedzictwa, i które cały czas wywołują dyskusje i spory, szczególnie w kontekście autentyzmu zabytków i jego ochrony. W artykule przedstawiono syntetyczną analizę zmian statusu autentyzmu w doktrynie konserwatorskiej w polskim środowisku na tle międzynarodowym - na przestrzeni lat 1964-2024. W tym czasie autentyzm określany był jako komponent, wartość, kryterium oceny atrybutu dziedzictwa, a w wytycznych Generalnego Konserwatora Zabytków z 2023 r. nazwany jest wyznacznikiem oceny wartości¹. Niezależnie od statusu jest on kluczowy dla polskiej definicji zabytku, jego wartościowania i wyznaczania celu oraz zakresu ochrony. Teksty międzynarodowych dokumentów doktrynalnych od lat 60. XX w., ale także wypowiedzi międzynarodowych i polskich przedstawicieli środowiska konserwatorskiego, w tym proponowane systemy wartościowania zabytków, odzwierciedlają przemiany jego statusu oraz różnie definiowaną rolę w ochronie dziedzictwa.

Odniesienia do autentyzmu, pojawiają się już w 1931 r. w Karcie Ateńskiej. Choć go nie zdefiniowano, to wniosek taki można wysnuć z wytycznych wskazujących na zasadę poszanowania a tym samym zachowania charakteru historycznego lub artystycznego zabytków, z przeznaczeniem na funkcje, które szanują ten charakter².

2. Autentyzm na Kongresie Wenecji w 1964

Odwołanie do autentyzmu znajdujemy w preambule Karty Weneckiej, w której sygnatariusze deklarują, iż: *Spółeczeństwa, coraz mocniej uświadamiając sobie ogólnoludzkie wartości, uważają zabytki za wspólne dziedzictwo i uznają powszechną odpowiedzialność za zachowanie ich dla przyszłych pokoleń. Naszym obowiązkiem jest przekazanie im zabytków wraz z całym bogactwem autentyzmu*³. Zapisy te, podobnie jak poszczególnych artykułów, określających ramy

¹ Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków (2023, November 28). [dotyczące prowadzenia postępowań administracyjnych w sprawie wpisywania zabytków do rejestru zabytków]. [Generalny Konserwator Zabytków w Warszawie do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków w sprawie wytycznych do postępowań administracyjnych prowadzonych w sprawie wpisywania zabytków do rejestru zabytków. Narodowy Instytut Dziedzictwa, s. 26. <https://nid.pl/zasoby/zasoby-standardy-postepowania/>

² Wśród zaleceń znajdują się odniesienia do autentyzmu miejsca i otoczenia zabytków – wskazanie zachowania malowniczych perspektyw, zalecenie pozostawiania dzieł rzeźby monumentalnej in situ, zalecenie zabiegu anastylozy (Karta Ateńska (1931), Konferencja w Atenach 21–30 października 1931 r., [in:] B. Szmygin (Ed.) (2023). *Międzynarodowe teksty doktrynalne ochrony i konserwacji zabytków* (pp. 41-43). Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, PKN ICOMOS).

³ Karta Wenecka (1964). Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków Architektury i Miejsc Historycznych, II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków, Wenecja, 25–31 maja 1964 r., [in:] B. Szmygin (Ed.) (2023). *Międzynarodowe teksty doktrynalne ochrony i konserwacji zabytków* (p. 68). Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, PKN ICOMOS.

działań, są powszechnie znane i dyskutowane, łącznie z weryfikacją polskiego tłumaczenia⁴, dlatego zatrzymam się na wnioskach płynących z referatów jednego z uczestników kongresu w Wenecji: prof. Friedricha Mielke⁵. Przedstawił on metodę sformułowania naukowego pojęcia zabytku⁶. Zdefiniował on komponenty pozostające we wzajemnych relacjach, a punktem wyjścia było traktowanie zabytku jako dokumentu. W metodzie tej można znaleźć analogie do polskiej definicji zabytku sformułowanej w 2003 r. Cztery pierwsze komponenty: oryginalny stan dzieła, czas, jakości miejsce Mielke uznał za możliwe do dokładnego określenia czy zmierzenia, natomiast piąty, odnoszący się do treści symbolicznych był wg niego możliwy jedynie do „oszacowania”. Wskazał też na brak międzynarodowej definicji słowa „wartość”, dlatego wyszczególnione komponenty zabytku uznał za „właściwości” wymagające w procesie ochrony stałej analizy⁷.

Warunkiem oryginału - wartości dowodowej zabytku jako dokumentu, był wg niego autentyzm, który w przypadku architektury stanowił wynik doboru materiałów, koncepcji i umiejętności architekta, warunków geograficzno-geologicznych, klimatycznych, finansowych, komunikacyjnych, właściwości konstrukcyjnych, czynników społecznych itp. Te wszystkie elementy ilustrowały razem całokształt kontekstu danej epoki, również epok późniejszych w których powstały przekształcenia. Każdy zabytek (architektoniczny) przechodził zmiany, zatem jego istota spoczywa nie w stanie oryginalnym, ale w zespołowej akumulacji cech ilustrujących (dokumentujących) historię zdarzeń. Dzięki zaś pozostałym wymienionym komponentom taki dokument staje się zabytkiem, który należy chronić. Kopia zdolna jest wyłącznie reprodukować zewnętrzne elementy oryginału, gdyż jej charakter jest określony z kolei swoją epoką i realizatorami.

Od pierwotnego materiału, wielkości i wyglądu nie zależy natomiast symboliczny charakter zabytku, gdyż jego siła tkwi w przekazywaniu idei – symbolu, znaku wyrytym w pamięci społeczeństwa. Mielke doszedł do wniosku, że takie postrzeżenie ostatniego komponentu jest

---

⁴ Bukowska W., Krawczyk J. (Eds.). (2015). *Karta Wenecka 1964–2014*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.; Krawczyk, J. (2024a). The Venice Charter in the Light of Research on Conservation Eurocentrism. *Wiadomości Konserwatorskie/Journal of Heritage Conservation*, 79, 73-85. doi: 10.48234/WK79VENICE; Siwek A. (2024). Venice Charter and its role in shaping concepts in the heritage protection system. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego/Protection of Cultural Heritage* 21: 2, 11-22. <https://doi.org/10.35784/odk.6407>; Krawczyk, J. (2024b). Andrzej Tomaszewski's "Pluralistic conservation philosophy" as a challenge: Do we have a problem with European identity? *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego/Protection of Cultural Heritage* 21: 2, 51-61. <https://doi.org/10.35784/odk.6480>; Cefai, S. (2024). Venice Charter and the development of Authenticity. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego/Protection of Cultural Heritage* 21: 2, 77-101. <https://doi.org/10.35784/odk.6209>

⁵ Mielke F. (1964). Essai sur la définition de la notion scientifique. du monument historique, [in:] *Records of the II International, Congress of Restoration ICOMOS, Venezia, 25-31 maggio 1964*. <https://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history/157-articles-en-francais/ressources/publications/411-the-monument-for-the-man-records-of-the-ii-international-congress-of-restoration>

⁶ Oczywiście posługuję się terminem zabytek, właściwym dla polskich tłumaczeń.

⁷ Mielke F. (1964). Essai sur la définition de la notion scientifique. du monument historique, [in:] *Records of the II International, Congress of Restoration ICOMOS, Venezia, 25-31 maggio 1964*. <https://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history/157-articles-en-francais/ressources/publications/411-the-monument-for-the-man-records-of-the-ii-international-congress-of-restoration>

przeciwne pozostałym, związanym z autentyczną materią. Jeżeli symboliczny charakter zabytku jest niezależny od „oryginalnego” stanu, niezależny od epoki, od właściwości i miejsca, wszelkie zastąpienie oryginału dorównuje oryginałowi⁸. Skontrastowany komponent symbolu jest jednak dopełnieniem zabytku, którego wartości rozpięte są pomiędzy materią a warstwą niematerialną. Dzięki identyfikacji „symbolu” możliwe jest wskazanie różnic i granic między dziedziną ochrony a innymi dyscyplinami, rozróżnienie prac uwarunkowanych emocjonalnie od prac opartych na wnioskach naukowych, a do takich Mielke zaliczał dziedzinę konserwacji i ochrony zabytków.

W latach 60. ukazały się znane polskiemu środowisku refleksje nad zabytkowym dziełem sztuki prof. Józefa Dutkiewicza⁹. Zajmuje on poniekąd podobne stanowisko, t.j. uznanie, że dzieło sztuki jako niepowtarzalny przedmiot, wyraz aktu twórczego, nie da się odtworzyć, gdyż posiada warstwę materialną i niematerialną¹⁰. Określił status autentyzmu jako wartości, którą w zakresie materii trzeba chronić, gdyż w ten sposób chroni się zawartość duchową, intelektualną i emocjonalną dzieła. Autentyzm jako wartość w szczególny sposób oddziałuje na współczesnego odbiorcę psychologicznie, wzbudza w nim nie tylko nostalgię za przeszłością, ale poczucie dumy w odniesieniu do kultury własnej epoki, która potrafi zachować zabytek i umożliwić indywidualne poznanie jego warstwy niematerialnej. Jednocześnie wskazał, że zabytki, zwłaszcza te architektoniczne, stanowią materiał podlegający procesowi *rewizji konserwatorskiej*, z którego stale odczytuje się nowe wartości i hierarchizuje je w innej kolejności¹¹.

Prezentacja powyższych stanowisk ilustruje, jak postrzegano „bogactwo autentyzmu” przekazywane przyszłym pokoleniom, co zapisano w preambule Karty Weneckiej. Pojęcia autentyzmu, jednak nie zdefiniowano. Wynikać to miało z faktu, że skoro większość uczestników pochodziła z Europy to ich rozumienie ochrony i konserwacji wynikało ze wspólnej tradycji i odnosiło się do zachowania w zabytku (jako dzieła sztuki i świadectwa historii) autentyzmu rozumianego przede wszystkim jako materia¹². W imię przekazania wartości elementy nowe miały być odróżnialne i zharmonizowane. Restauracja miała na celu zachowanie i ujawnienie wartości estetycznej i historycznej a opierać się na poszanowaniu substancji autentycznych dokumentów (także w zakresie otoczenia i lokalizacji zabytku) ilustrujących wkład poszczególnych epok¹³.

---

⁸ Ibidem.

⁹ Dutkiewicz J. E. (1961). Sentymentalizm, autentyzm, automatyzm, *Ochrona Zabytków*, 14: 1–2, 3–16.

¹⁰ Ibidem, pp. 3–5.

¹¹ Ibidem, pp. 15–16.

¹² Falser M. (2010), From Venice 1964 to Nara 1994 – changing concepts of authenticity, [in:] M. Falser M., W. Lipp, A. Tomaszewski (Eds.), *Conservation and preservation. Interactions between Theory and Practice. In memoriam Alois Riegl (1858–1905)*, p.116. Edizioni Polistampa.

¹³ Karta Wenecka art. 6–13; Siwek, A. (2024). Venice Charter and its role in shaping concepts in the heritage protection system. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego/Protection of Cultural Heritage* 21: 2, 11–22. <https://doi.org/10.35784/odk.6407>

3. Dyskusja nad autentyzmem w wartościowaniu zabytków i terminologią konserwatorską w latach 70. XX w.

W 1977 w Polskim Komitecie ICOMOS trwała dyskusja na temat wyjaśnień i uzupełnień Karty Weneckiej. Polskie środowisko przyjęło zasadę, że dokument należy zostawić w dotychczasowym brzmieniu ze względu na duże znaczenie międzynarodowe oraz prawidłowe wyrażenie też w zakresie ochrony i praktyki. Przywołując plany Komitetu Światowego Dziedzictwa, które w programie pięcioletnim na lata 1977-1982 wprowadziło postulat przyjęcia zalecenia o zasadach międzynarodowej ochrony dziedzictwa, ICOMOS zaproponował opracowanie komentarza do precyzyjnej (wspólnej dla wszystkich) interpretacji zapisów Karty¹⁴. W komentarzu do art. 9 znalazło się wyjaśnienie: że restauracja ma również na celu zachowanie obiektu i jego autentycznej substancji, lecz zakłada szerszy zakres zabiegów technicznych ze względu na stan obiektu wymagający wymiany np. stropów dachów czy innych uzupełnień. Dopuszczalne działania odbudowy lub rekonstrukcji wobec nagłych zniszczeń wiązano z zaleceniami sformułowanymi dla zabiegów restauracji. Zwrócono uwagę na praktykę stosowania tego terminu w wielu państwach do przedsięwzięć odbudowy a terminu konserwacji – do zabiegów o ograniczonym zakresie w stosunku do dzieł sztuki. W Polsce naczelną rolę zajął termin konserwacja, który w potocznym użyciu obejmował także jednak wszelkie typy zabiegów poprzez restaurację do odbudowy¹⁵. Jan Zachwatowicz wskazał, iż odbudowa w polskim rozumieniu wiązała się z wprowadzeniem elementów do częściowo zniszczonego budynku (np. stropy, okna lub wzniesienie brakującej części budowli), rekonstrukcja dotyczyła nowych obiektów wzniesionych w miejsce całkowicie zniszczonych, a restytucja – gdy znaczną część elementów architektonicznych zniszczonego budynku można umieścić na dawnym miejscu (rodzaj anastylozy)¹⁶. Dyskusja na temat znaczenia terminów obrazuje, iż punktem odniesienia była ocena zachowania stopnia autentyzmu materii, a w przypadku podejmowania decyzji odnośnie konkretnych budynków – także ocena autentyzmu formy, układu, dekoracji.

Wagę zachowania autentyzmu materii i formy oraz właściwego powiązania z tymi założeniami nomenklatury działań konserwatorskich w zgodzie z wytycznymi Karty Weneckiej obrazuje sprawa odbudowy miast. Zamknięty został 20-letni okres związany z historyczną odbudową jaką wyjątkową sytuacją¹⁷, szukano więc nowego podparcia doktrynalnego i metodologicznego. Jednym z wyników dyskusji była zaproponowana w 1974 r. przez Andrzeja Gruszeckiego i Waldemara Łysiaka, metoda identyfikacji i oceny technicznych działań rewaloryzacyjnych, jako wyniku analizy współzależności stosunku zachowanej substancji i formy do nowej, dodanej w procesie restauratorskim bądź odtworzeniowym¹⁸. Zaproponowano wprowadzenie do Karty

---

¹⁴ Zachwatowicz J. (1977, styczeń 21). *W sprawie rewizji Karty Weneckiej*. Spuścizna Jerzego Frycza, zb. niesygnowane, pp. 1-5. Biblioteka UMK w Toruniu, Zbiory Specjalne.

¹⁵ Ibidem, pp. 3-5.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Frodl W. (1966). *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków*. (transl. M. Arszczyński), pp. 32-33. Warszawa: Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków.

¹⁸ Gruszecki A., Łysiak W. (1974). Propozycja nowej wersji Karty Weneckiej. *Architektura*, 1-2, pp. 3-9.

pojęcia odbudowy: jako natychmiastowego odtworzenia zabytku w kształcie poprzedzającym bezpośrednio jego zniszczenie (jak postąpiono w stosunku do odbudowy historycznych centrów miast) oraz rekonstrukcji: odnoszącej się do odtworzenia obiektu nieistniejącego w świadomości społeczeństwa z nieznaczej ilości zachowanej substancji zabytkowej. Wytycznymi tak zmienionej Karty chciano objąć zespoły staromiejskie, które mogłyby być poddawane nie tylko odbudowie, ale i rekonstrukcji. Wynikało to z przyjęcia, iż skala miejska w zakresie rekonstrukcji elementów ma de facto oddziaływanie równe restauracji – jeśli ocenia się stosunek zachowanej oryginalnej substancji (wraz z wartościowymi historycznymi nawarstwieniami) do dodanej nowej. Wskazano trzy skale odniesienia: architektoniczną, urbanistyczną oraz „większego układu” – czyli krajobrazową a także skalę zachowania autentycznej substancji z odniesieniem do rodzaju prac¹⁹. W systemie przyjęto np., że konserwacja nie występuje w skali większego układu. Restauracja zaś, powiązana z uzupełnieniem nieznaczących elementów w skali zespołu, powinna być określana jako konserwacja; odbudowa lub rozbiórka niewielkiej liczby budynków w skali zespołu to działania restauratorskie. Odbudowa pojedynczych obiektów w skali zespołu powinna być określana jako nowe uzupełnienie, zaś te same zabiegi w skali krajobrazu byłyby restauracją. Analiza współzależności historycznej substancji do wprowadzonej nowej oraz do formy i skali „udowadniały” wg autorów, że prawidłowe są tylko interwencje techniczne: konserwacja, restauracja, czy nowe uzupełnienia, w których stosunek substancji i formy przed pracami nie zmienia się po ich wykonaniu. Nieprawidłowymi interwencjami byłyby: odbudowa i rekonstrukcja, w których stosunek elementów w czasie prac ulega zmianie, a więc zabytki tracą na autentyczności²⁰.

Zaproponowany system oparty o wartościowanie zabytku pod kątem jego autentycznej substancji miał na celu próbę pogodzenia wytycznych doktrynalnych z praktyką działań. Nie wynikał z pogłębionej analizy humanistycznej i wartościowania zabytków. Autorzy zapewne za punkt wyjścia przyjęli moment, w którym na podstawie wcześniej dokonanego wartościowania należy przygotować konkretny program prac w zespole historycznym i zrealizować go w zgodzie z teoretycznymi założeniami ochrony zabytków.

Przykładem ilustracji tych problemów jest podjęcie w Toruniu jeszcze w latach 60. decyzji o rekonstrukcji w zespole muzealnym szczytu domu uważanego za miejsce urodzin Mikołaja Kopernika. Działo się to w mieście, które szczyliło się tym, iż zabytków się tu nie odbudowuje a wyłącznie poddaje pracom konserwatorsko-restauratorskim. Tego typu postępowanie w skali miasta byłoby w świetle pokazanej metody wartościowania materii – restauracją, gdyż nie usunięto historycznej materii tylko dodano nową. Sama ranga obiektu ze względu na osobę astronoma, dawną i współczesną muzealną funkcję jako prezentację średniowiecznego domu spichrza, lokalizację w sąsiedztwie zachowanego (pod wtórnymi tynkami) w dużym stopniu autentyzmu średniowiecznego budynku (dziś uchodzi za miejsce urodzin astronoma) spowodowało, że zdecydowano się na rekonstrukcję szczytu. Celem prac było przywrócenie autentyzmu formy – wartości artystycznej i wywołanie wyobrażenia wyglądu średniowiecznego

---

¹⁹ Ibidem, pp. 6-8.

²⁰ Ibidem, p. 8.

Torunia a także silniejsze ugruntowanie świadomości domu urodzin Kopernika²¹. Nie posiadano źródeł odnośnie formy szczytu, oprócz śladów u jego nasady i wyników badań reliktyw innych, podobnych szczytów toruńskich domów. Dzisiejszy wygląd szczytu bez tej wiedzy nie wskazuje na to, iż jest on wtórny, co wprowadza w błąd odnośnie autentyzmu materii, natomiast pod względem formy – co dowiodły późniejsze badania – domów mieszczańskich Torunia - można go uznać za autentyczny²².

W tym samym czasie komentowano też podejście do autentyzmu w realizacjach za granicą, m.in. Jerzy Madeyski oceniając prace w Delfshaven w Rotterdamie spuentował metodę, polegającą na ścisłym trzymaniu się zasady rozróżnialności nowych/odtworzanych elementów jako: zupełny obłąd. Relacjonował, iż np. odtwarzano dawne kamienne elementy dekoracji architektonicznej fasad w drewnie, aby można było dostrzec ich współczesny rodowód. Jednocześnie jego opinia ilustruje polską praktykę i dylematy: *...wystarczyłoby przecież wryć na nich dyskretną datę bądź potraktować je bardziej schematycznie od pierwowzoru. Podobnie z zachowanymi fragmentami stolarki, w tym nawet więźby dachowej: sztukuje się ją i łąta miast wymienić na nowo wg dawnego wzoru i dawnych metod konstrukcyjnych. Może Holendrzy mają rację, może istotnie należy zachować każdy autentyczny z pozoru nawet mało ważny element w rodzaju łąty czy krokwi dla następnych pokoleń? W każdym razie lepsze to niż praktykowane u nas rozprasanie detalu i zastępowanie go kopiami²³..*

Olgierd Czerner z kolei diagnozował, iż: *Żyjemy w czasach kiedy zostało zatracone w społeczeństwie poczucie wartości autentyzmu w zabytkach²⁴*. Wynika z tego, że autentyzm w tym czasie miał ugruntowany status wartości. Profesor podjął też rozważania nad metodologią określenia związków pomiędzy obiektem architektury a jego autentyzmem, stawiając m.in. pytanie: *Czy wszystkie cechy [zabytku] mają tę samą wartość w odniesieniu do autentyzmu (...)* i: *Czy utracenie autentyczności jednych wpłynie na utratę autentyczności obiektu jako całości?²⁵* Odpowiedzi jednoznacznej nie było, bo podobne pytanie w kontekście analizy i kryteriów oceny autentyczności atrybutów

²¹ Rymaszewski B. (1964). Adattamento del complesso monumentale della città di Torun alle esigenze odierne, [im:] *The monument for the man, Records of the II International, Congress of Restoration ICOMOS, Venezia, 25-31 maggio 1964*. <https://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history/157-articles-en-francais/ressources/publications/411-the-monument-for-the-man-records-of-the-ii-international-congress-of-restoration>

²² M.in. stwierdzono zachowanie analogicznego szczytu w domu przy ul. Mostowej 6 (Prarat M. (2018). Średniowieczne przekształcenia zespołu trzech budynków przy ul. Mostowej 6 w Toruniu. *Ochrona Zabytków*, 2, 9-32.). Ponadto dla porządku przekazu o działaniach rekonstrukcyjnych w zgodzie z wytycznymi Karty Weneckiej na elewacji zabezpieczono pozostałości historycznych tynków, na które nałożono nowe, pozostawiając ślady tzw. „świadków” w postaci fragmentów niepolichromowanych tynków z rysunkowym rytym pod ornament.

²³ Madeyski J. (1978, październik 1). Rotterdam: poszukiwanie klimatu miasta. *Życie Literackie*, 1392, 4.

²⁴ Czerner O. (1974). Wartość autentyzmu w zabytkach. *Ochrona Zabytków*, 3, p. 180.

²⁵ Ibidem, p. 180.

dziedzictwa światowego postawił kilkanaście lat temu profesor Bogusław Szmygin²⁶. Profesor Czerner rozpatrując autentyczność zabytku jako wartość nadrzędną wobec innych, odnosi ją do materiału, metod technologicznych i konstrukcyjnych, funkcji, ale też autentyczności oddziaływania i skojarzeń odbiorcy zabytku. Zauważa problem obiektywnej metodologicznej analizy, której wyniki wpływają na decyzje o możliwości zachowania tylko niektórych „części” autentyczności, kosztem innych. Rozwiązaniem tego problemu miało być wyszukanie takiej nowej funkcji dla zabytku, która w niewielkim stopniu zmieni historyczne elementy.

Od 2 połowy lat 60. środowisko konserwatorskie uznało i przyjęło system wartościowania Waltera Frodla²⁷. Teoretyk ten uznając aktualność systemu wartości Aloisa Riegla z początku XX w. zaproponował ich uzupełnienie i nową interpretację wydzielał grupy wartości: historycznej – naukowej i emocjonalnej; artystycznej – obiektywnej oceny jako historyczno-artystycznej, jakości artystycznej i oddziaływania artystycznego (samoistnego i wynikającego spoza dzieła) oraz wartości użytkowej. Autentyczność materii, nawarstwień a nawet ślady patyny były wg Frodla istotne dla zachowania wiedzy dokumentalnej – dowodowej wartości historycznej (naukowej) i artystycznej – wielowarstwowego dzieła sztuki, które dla badań powinno pozostać nienaruszone w swojej postaci jako artystyczny dokument²⁸. Konieczność zachowania dokumentu ukazano jako skonfliktowaną z oddziaływaniem artystycznym zależnym od integralności wrażenia artystycznego.

Walter Frodl w odniesieniu do autentyczności substancji i formy zabytku analizował także nieostrość pojęcia „stanu oryginalnego” i „stanu pierwotnego” budowli, które uzyskały swój integralny artystyczny wygląd w wyniku historycznych przekształceń i jako takie są postrzegane za zabytki o określonych wartościach. Zwrócił uwagę na różnicę problematyki powierzchniowych nawarstwień od przekształceń ingerujących w substancję i wprowadzających nową wartość artystyczną. Jednoznacznie opowiedział się za nieuznawaniem takiego stanu za oryginalny, natomiast wskazał, że wartość historyczno-emocjonalna o randze symbolu wpływa na podejmowanie działań rekonstrukcyjnych, przywracających też wartość oddziaływania artystycznego bez wartości dokumentu historycznego²⁹. Innym zagrożeniem dla autentyczności dokumentu był wg Frodla często realizowany tzw. perfekcjonizm w uzyskaniu integralności wrażenia artystycznego poprzez dążenie do ukazania „stanu pierwotnego”.

4. Autentyczność w wartościowaniu dziedzictwa

W wyniku międzynarodowych dyskusji UNESCO oraz doświadczeń praktycznych związanych z analizą wartości dziedzictwa i opracowywaniem dokumentacji w 1994 r. powstał Dokument z Nara. Ze względu na brak konsensusu licznie obradującego podczas konferencji środowiska,

²⁶ Szmygin B. (2011). Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości, [in:] B. Szmygin (Ed.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, p. 68. Warszawa: PKN ICOMOS i Narodowy Instytut Dziedzictwa.

²⁷ Frodl W. (1966). *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków*. (transl. M. Arszyński). Warszawa: Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków.

²⁸ Ibidem, pp. 17-18.

²⁹ Ibidem, pp. 35-36.

w dokumencie, który zrewolucjonizował w kolejnych latach doktrynę konserwatorską, w zasadzie nie podano jasnej definicji autentyzmu³⁰. Wskazując na kontynuację koncepcji Karty Weneckiej jako przedmiot ochrony określono dziedzictwo i wskazano na różnice kulturowe w podejściu do jego oceny i ochrony. Autentyzm, którego rozumienie wyjaśniono w art. 9, 10 i 11 pojmowany jako wiarygodność źródeł informacji na temat wartości – czynnik jakościowy – można było zatem poddać ocenie, zgodnie z art. 11, w oparciu o kryteria właściwe dla kontekstu kulturowego, do którego dobro przynależy³¹. Na podstawie Dokumentu rozpowszechniono badania nad autentyzmem i jego oceną w zakresie substancjalnym, formalnym, użytkowym i niematerialnym (jak nastroj i ekspresja). Wg profesora Herba Stovela Dokument z Nara wpłynął na relatywizm kryteriów autentyczności w wartościowaniu dziedzictwa, gdyż przyjęto, że autentyzm nie jest wartością samą w sobie, a co za tym idzie, Dokument: *...na głębszym poziomie stworzył warunki koncepcyjne do legitymizacji praktyk konserwatorskich poprzez uznanie, że wszystkie osądy dotyczące wartości przypisywanych dobrom kulturowym, jak również wiarygodność powiązanych źródeł informacji mogą różnić się w zależności od kultury, a nawet w obrębie tej samej kultury. Nie jest zatem możliwe opieranie osądów dotyczących wartości i autentyczności na ustalonych kryteriach*³².

W tym czasie wybrzmiewał też nadal głos za traktowaniem autentyczności jako kategorii wartości kultury. Przedstawicielka ICOMOS w Rosji Natalia Dushkina zasugerowała, że elementy materialne (forma, otoczenie, techniki) i niematerialne (funkcja, użytkowanie, tradycja, duch) są nośnikami autentyczności w zabytku. Wg niej także sama metoda pomiaru autentyzmu jest względna. Autentyczność można bowiem łatwo zdiagnozować, gdy każdy z jej nośników będzie badany niezależnie od siebie. Inaczej jest, gdy wszystkie elementy są badane jednocześnie. Taki schemat prowadzić może do sprzecznych ocen, kiedy wybrane atrybuty wpływają na częściową utratę autentyczności (np. nienaruszona substancja a niezachowana funkcja). Dlatego konieczne jest znalezienie skali i kryteriów do określenia stopnia zachowania autentyzmu jako całości³³.

Tego typu dylematy rozwinęły koncepcję identyfikowania i oceny pod kątem autentyczności integralności atrybutów – cech dziedzictwa w zakresie materialnym i niematerialnym. Autentyzm jako najważniejsze obok integralności odniesienie wyjątkowej powszechnej wartości pojawia się w komentarzu do Konwencji UNESCO z 1972 r. W Wytocznych operacyjnych z 1977 r. wprowadzono cztery kryteria odniesienia analizy autentyzmu (projekt, materiał, wykonanie,

³⁰ Dokument z Nara o autentyzmie. Konferencja na temat autentyzmu, Nara 1-6 listopada 1994 r. (1994), [in:] B. Szmygin (Ed.) (2023). *Międzynarodowe teksty doktrynalne ochrony i konserwacji zabytków* (pp. 150-152). Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, PKN ICOMOS.

³¹ Dokument z Nara, art. 9-11.

³² Stovel H. (2008). Origins and influence of the Nara document on authenticity. *APT Bulletin*, 39 (2/3), pp. 13-14.

³³ Dushkina N. (1995). Authenticity: towards the ecology of culture, [in:] K.E. Larsen (Ed.). *Nara conference on Authenticity in relation to the World heritage Convention: proceedings*, p. 310. Trondheim: Tapir Publishers; Stovel H. (2008). Origins and influence of the Nara document on authenticity. *APT Bulletin*, 39 (2/3), p. 15.

otoczenie)³⁴. W 1992 r. zalecono ich rewizję³⁵. Definicję autentyzmu na potrzeby Listy światowego dziedzictwa przyjęto zaś w wytycznych w 2005 r. a założenia ogólne dwa lata wcześniej^{36,37}. Jej ogólne sformułowanie wynikało z braku jednolitego stanowiska ekspertów. Podkreślono, że ocena wszystkich aspektów autentyczności tworzy zdolność zrozumienia wartości dziedzictwa w zależności od stopnia, w jakim źródła informacji o tej wartości mogą być dostrzegane jako wiarygodne lub prawdziwe. Potwierdzono, że autentyczność nie jest wartością, tylko warunkiem, który muszą spełniać atrybuty kandydującego na Listę dobra. Do atrybutów włączono m.in. formy dziedzictwa niematerialnego, np. język, duch i uczucia oraz wskazano na inne czynniki wewnętrzne i zewnętrzne.

Tekst zawierał załącznik z odniesieniem do treści Dokumentu z Nara i niektórych zaleceń spotkań ekspertów w sprawie autentyczności i integralności np. w kontekście afrykańskim³⁸. Kierowano się założeniem, że Dokument Nara zawiera ważne pojęcie względności kulturowej i że nie należy odwoływać się do regionalnych dokumentów dotyczących koncepcji autentyczności, ponieważ oznaczałoby to, że Komitet Światowego Dziedzictwa zgadza się z ich założeniami³⁹.

W kolejnych latach nie ułatwiło to praktyki, co podkreślił prof. Szmygin dokonując analitycznej wykładni metodologii. Wskazywał on na brak utrwalonych i sprawdzonych reguł analizy OUV różnych dóbr⁴⁰. Warunek autentyzmu musi spełniać całe dobro oraz jego poszczególne atrybuty.

³⁴ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (1977, June 27 – July 1). UNESCO, WHC, CC-77/CONF.001/8 Rev. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

³⁵ Falser M. (2010), From Venice 1964 to Nara 1994 – changing concepts of authenticity, [in:] M. Falser M., W. Lipp, A. Tomaszewski (Eds.), *Conservation and preservation. Interactions between Theory and Practice. In memoriam Alois Riegl (1858-1905)*, p. 117. Edizioni Polistampa; UNESCO World Heritage Centre, *Sixteenth session* (1992, December 7-14). Annex 2. Santa Fe, USA. <https://whc.unesco.org/archive/repcom92.htm#annex2>; UNESCO World Heritage Centre, *Eighteenth session*. Phuket (1994, December 12-17). Thailand, WHC-94/CONF.003/16, 31 January 1995. <https://whc.unesco.org/en/documents/?action=list&meeting=18COM&index=61&maxrows=20>

³⁶ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (2005, February 2), p. 79-82; Annex 4 UNESCO, WHC, 05/2. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>; Stovel H. (2008). Origins and influence of the Nara document on authenticity. *APT Bulletin*, 39 (2/3), pp. 14, 24-25

³⁷ W 2005 r. przyjęto ustalenia wypracowane cztery lata wcześniej. *Report of the March 2002 Drafting Group on the Revision of the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. UNESCO Headquarters, Paris 18-22 March 2002, pp. 8-9 (par. 50-54), WHC-02/CONF.202/14A. <https://whc.unesco.org/en/decisions/818/>; *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (2005, February 2). UNESCO, WHC, 05/2, II.E, par. 79-86. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

³⁸ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (2005, February 2). UNESCO, WHC, 05/2, Annex 4. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

³⁹ *Report of the March 2002 Drafting Group on the Revision of the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. UNESCO Headquarters, Paris 18-22 March 2002, pp. 8-9 (par. 50-51, 54), WHC-02/CONF.202/14A. <https://whc.unesco.org/en/decisions/818/>

⁴⁰ Szmygin B. (2011). Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości, [in:] B. Szmygin (Ed.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa*, p. 59. Warszawa: PKN ICOMOS i Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Komitet wymaga oceny stopnia autentyzmu wybranych atrybutów uznanych za miernik relacji między wartością a atrybutem, jednak w opracowaniach nie zawarto bliższych wskazań do oceny tego stopnia⁴¹.

5. Autentyzm w systemach wartościowania zabytków w Polsce

Atrybut i ograniczony do materialnych cech – nośnik wartości zagościł na stałe w rozważaniach odnośnie wartościowania zabytków w Polsce. Wartość dokumentacyjna zabytku, a zarazem nadrzędność zachowanego materialnego autentyzmu elementów stanowiących wyraz tej wartości były w kolejnych latach w Polsce podtrzymywane przez środowisko konserwatorskie (to naukowe, wykonawcze i administracyjne). Uznano oczywiście pluralizm w podejściu do identyfikacji wartości poprzez różne kategorie autentyzmu, zwłaszcza w innych kręgach kulturowych o własnej tradycji. Natomiast w warunkach polskich, choć wypracowane przez środowisko europejskie zasady ochrony autentyczności dopuszczają w wyjątkowych przypadkach rekonstrukcję, taki zabytek: *...może być także nośnikiem wartości, ale już zupełnie innych, odnoszących się do innego czasu, przestaje natomiast być pełnowartościowym dokumentem czasu, w którym powstał*⁴².

Próby połączenia polskiej specyfiki zabytku i postrzegania autentyzmu, uwzględniające jednak zmieniające się wytyczne i praktykę przyjętą w UNESCO w odniesieniu do dziedzictwa, są proponowane przez różne systemy wartościowania zabytków na potrzeby sprawowania ochrony i projektowania działań konserwatorskich. Jednym z nich jest Zabytkoznawcza Analiza Wartościująca (ZAW)⁴³, wypracowana na kanwie systemu wartościowania Waltera Frodla. Autentyzm wraz z Integralnością został początkowo wskazany na poziomie wartości, z zaznaczeniem jego nadrzędności nad innymi (wraz z integralnością), co również wskazywano w dyskusji międzynarodowej. M.in. Jukka Jokilehto podkreślał status wyjątkowości autentyczności, przy orzekaniu innych bardziej złożonych wartości a także zwrócenie szczególnej uwagi na autentyczność materii⁴⁴. Metoda ZAW służy określeniu wytycznych programu konserwatorskiego zabytku. Wyszczególnione Autentyczność i Integralność, pozwalają na

---

⁴¹ Ibidem, pp. 60-61; *Wytyczne i zestaw narzędzi do ocen oddziaływania w kontekście światowego dziedzictwa* (2023) transl. I. Kaczanowska. UNESCO, ICCROM, ICOMOS, IUCN, pp. 15, 17. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.

⁴² Rouba B. (2008). Autentyczność i integralność zabytków. *Ochrona Zabytków*, 4, p. 43.

⁴³ Krawczyk J. (2013a). Dialog z tradycją konserwatorską – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej. *AUNC, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, 44, 507-529. https://doi.org/10.12775/AUNC_ZiK.2013.021; Krawczyk J. (2013b). Kryteria i metody wartościowania zabytków architektury, [in:] B. Szmygin (Ed.), *Wartościowanie zabytków architektury* (pp. 139-146). PKN ICOMOS Warszawa Wilanów: Muzeum Pałac w Wilanowie.

⁴⁴ Jokilehto J. (2006). Considerations on Authenticity and Integrity in the World Heritage Context. *City & Time*, 2 (1), p. 8. <http://www.ct.ceci-br.org>; Jokilehto J. (2019). Questions of authenticity, [in:] V. Magar Meurs V., M. Rojas Vences (Eds.). *Conversaciones... con Herb Stovel*, 8 (pp. 69-73); Krawczyk J. (2013a). Dialog z tradycją konserwatorską – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej. *AUNC, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, 44, p. 520. https://doi.org/10.12775/AUNC_ZiK.2013.021

weryfikację nośników kolejnych rozpoznawanych wartości: historyczno-naukowej; historyczno-emocjonalnej; artystycznej; estetycznej i użytkowej. Oprócz nośników wskazano nie tylko aspekt materialny, ale konieczność odniesienia do szerszego zbioru atrybutów, m.in. kontekstowych, badań relacji obiektu z elementami jego środowiska kulturowego i przyrodniczego⁴⁵. Autentyczność zabytku jako wartość w ZAW uwzględnia zachowaną substancję wprowadzoną w różnych fazach powstania i przekształceń⁴⁶. Określa prawdziwość danego atrybutu (elementu lub cechy) wartości zabytku a także funkcji. Po identyfikacji i określeniu rangi nośników wartości a następnie hierarchii wartości (dokonane w ramach analizy porównawczej) możliwe jest dokonanie: *wyboru strategii postępowania konserwatorskiego*⁴⁷ poprzez wytypowanie elementów do zachowania, możliwych do przekształcenia lub zastąpienia.

Próba uwzględnienia roli kryterium autentyzmu (i integralności) w wartościowaniu dziedzictwa dla celów ochrony i zarządzania zabytkami w Polsce jest metoda wartościowanie dziedzictwa w systemie SV⁴⁸. Prowadzona na dwóch poziomach, polega na: I: całościowym określeniu wartości zabytku (ze wskazaniem grupy i skali odniesienia, określeniem kryteriów wartości i oceny w stosunku do grupy odniesienia) – co ma pomóc w identyfikacji zasobu zabytków, zaplanowaniu form ochrony i zarządzania nim; II: analizie wartości zabytku poprzez określenie atrybutów oraz dokonanie ich oceny z punktu widzenia autentyzmu i integralności, co jest niezbędne dla sformułowania wytycznych dla konkretnego zabytku. W Systemie SV zwrócono uwagę na trzy zasadnicze grupy wartości charakteryzujące obiekt jako dokument przeszłości (wartości „materialne” i „niematerialne” przejawiające się w jego materii, formie i znaczeniu w przeszłości oraz związane ze współczesną funkcją użytkową i jako zabytku (wartości „materialne” i „niematerialne”). Odniesienie do autentyzmu (i integralności) następuje na poziomie II analizy⁴⁹.

Na powyższych przykładach wybranych systemów wartościowania zabytków widać, że odniesienie i ocena autentyczności w zabytku i jego atrybutów znalazła ugruntowane miejsce, a także – co wynika z polskiej tradycji konserwatorskiej – obserwować można szczególne znaczenie

⁴⁵ Krawczyk J. (2013a). Dialog z tradycją konserwatorską – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej. *AUNC, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, 44, pp. 523-525. https://doi.org/10.12775/AUNC_ZiK.2013.021

⁴⁶ Ibidem, p. 523.

⁴⁷ Ibidem, p. 523; Krawczyk J. (2013b). Kryteria i metody wartościowania zabytków architektury, [in:] B. Szmygin (Ed.), *Wartościowanie zabytków architektury* (pp. 145-146). PKN ICOMOS Warszawa Wilanów: Muzeum Pałac w Wilanowie.

⁴⁸ Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A. (2017). *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV – metoda i przykłady zastosowania*. Lublin: Politechnika Lubelska.

⁴⁹ Ibidem, pp. 9-21.

autentyzmu materii zabytku⁵⁰. W wytycznych Generalnego Konserwatora Zabytków⁵¹ w sprawie prowadzenia postępowań administracyjnych wpisywania zabytków do rejestru zabytków, autentyzm substancji zabytkowej przywołany zostaje jako szczególne kryterium ochrony, przy czym jakościowo zabytek musi posiadać wysoki stopień autentyczności. W tych wiążących dla służb ochrony zabytków wskazaniach przywołano system wartościowania prof. Michała Witwickiego⁵² opracowany dla potrzeb służb konserwatorskich. Oprócz autentyzmu substancji, wyszczególniona zostaje także autentyczna struktura, forma i funkcja. Wszystkie te elementy są podstawowym wyznacznikiem wartości historycznej – dokumentu, natomiast autentyczność substancji uzasadnia też identyfikację lub wyższą ocenę pozostałych wartości, także tych „niematerialnych” (wartość tradycji historycznej)⁵³.

6. Ochrona autentyzmu w działaniach konserwatorskich

Emocjonalne i duchowe uwarunkowania autentyzmu zabytków i dziedzictwa, identyfikowane przez różne grupy interesariuszy, mają przełożenie na zachowanie lub odtwarzanie zabytków. Wobec braku wypracowanej metody oceny rangi kryteriów autentyzmu służby konserwatorskie i Państwo starają się wspierać różne inicjatywy i podejścia mające na celu zachować wartości zabytkowe⁵⁴.

Znamiennym przykładem jest casus drewnianego kasyna w Legionowie, z 1892 r., wyróżniony w konkursie Zabytek Zadbany (2015). Budynek powstał przy stacji Kolei Nadwiślańskiej Jabłonna, ale jego funkcja na przestrzeni lat ciągle się zmieniała. Obiekt jest/był (?) jednym z najstarszych drewnianych budynków w Legionowie, charakteryzował się architekturą nawiązującą do rosyjskiego budownictwa ludowego i wysoko oceniano także jego wartość artystyczną. W 1999 roku Muzeum Historyczne w Legionowie podjęło działania mające na celu ratowanie opuszczonego zabytkowego obiektu przed niszczeniem: prace polegały na translokacji budynku i odtworzenie (z rekonstrukcją) w dużej części z nowych elementów: bryły i formy oraz adaptacji układu na cele muzeum. W prasie lokalnej odnajdujemy artykuł obrazujący efekt zmian kulturowych oraz istniejący problem definicji działań, których społeczeństwo nie ma potrzeby rozróżniać traktując je równorzędnie, choć przecież w istotny sposób różnią się względem skali

---

⁵⁰ Synteze i analizę polskich systemów wartościowania zabytków przedstawił m.in. Jakub Lewicki: Lewicki J. (2016). O początkach klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 2, 91-108. https://doi.org/10.24358/ODK_2016_02_08

⁵¹ Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków (2023, November 28). [dotyczące prowadzenia postępowań administracyjnych w sprawie wpisywania zabytków do rejestru zabytków]. [Generalny Konserwator Zabytków w Warszawie do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków w sprawie wytycznych do postępowań administracyjnych prowadzonych w sprawie wpisywania zabytków do rejestru zabytków. Narodowy Instytut Dziedzictwa. <https://nid.pl/zasoby/zasoby-standardy-postepowania/>

⁵² Witwicki M. (2007). Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków. *Ochrona Zabytków*, 1, 77-98.

⁵³ Ibidem, pp. 86, 90-91.

⁵⁴ Wskazywał też na to M. Witwicki – w dodatkowych kryteriach oceny wartościującej – aby rozważyć, na zasadzie wypracowanego kompromisu, zamierzenia inwestycyjne pod kątem wartości interesu społecznego, jako czynnik mający wpływ na modyfikację wartości kulturowych: Ibidem, pp. 94-95.

zachowania autentyzmu. Taki komunikat wysłany w eter na pewno nie wzmacnia postawy chęci zachowania autentyzmu materii i lokalizacji, jak to było wcześniej, ale w pełni oddaje zmiany kulturowe zaobserwowane wraz z opracowaniem Dokumentu z Nara: *Już niebawem mieszkańcy Legionowa będą mieli okazję odwiedzać wystawy, które zostaną przygotowane w nowo odrestaurowanym kasynie wojskowym. Odbudowa budynku o wyjątkowych walorach architektonicznych i historycznych trwa już przeszło rok i właśnie jest na ukończeniu. Wkrótce sale w odnowionym budynku zagospodaruje Muzeum Historyczne w Legionowie. Mimo że niewiele oryginalnych materiałów takich jak belki, nadproża, ścianki działowe zostało wykorzystane przy rekonstrukcji budowli, z powodu dużych zniszczeń, to (...) duch kasyna jest autentyczny w 100%: – Jego życie zacznie się, kiedy nada mu się funkcję⁵⁵.*

Drugi przykład to rozbiórka tendrowni w Bydgoszczy. Była to jedna z trzech zachowanych w Polsce budowli tego typu, jedna z najwcześniejszych (l. 70. XIX w.) i jedna z sześciu na trasie z Berlina do Królewca na szlaku dawnej Kolei Wschodniej. Zabytek stał się przeszkodą w budowie nowej hali przedsiębiorstwa produkującego pojazdy szynowe i w utworzeniu 500 nowych miejsc pracy. Służby konserwatorskie z poparciem społecznym miłośników kolei i zabytków podjęły próbę uratowania budynku, który został objęty ochroną konserwatorską. Przedsiębiorstwo uprzedziło władze miasta, że wyprowadzi produkcję do innego ośrodka, co z kolei wzbudziło niepokój nie tylko wśród włodarzy, ale i części mieszkańców. W wyniku nacisków oraz ustaleń trudnego konsensusu wyrażono zgodę na rozbiórkę w celu translokacji i odtworzenia w innym miejscu – do czego zobowiązało się miasto. Pozostałości budowli wciąż pozostają w magazynie i nie ma wśród społeczności – oprócz głosów miłośników jakiejś silnej potrzeby aktywizacji władz, w celu przywrócenia budowli w imię zachowanych wartości. Władze miejskie podejmowały kilkukrotnie starania o środki zewnątrz na inwestycję, ale dotąd się to nie udało. Odbudowę tendrowni zapisano w projekcie planu zagospodarowania Leśnego Parku Kultury i Wypoczynku w Bydgoszczy⁵⁶. Samo jednak wydarzenie rozbiórki obrazuje ugruntowane już dzisiaj zmiany w wartościowaniu zabytków i odniesienie do autentyzmu dziedzictwa, co dobrze ilustrowała wypowiedź przedstawicieli dyrekcji zakładu: Na pytanie o szacunek do dorobku, spróbuję odpowiedzieć pytaniem na pytanie. Gdyby ojcowie założyciele zakładów naprawczych z 1851 roku przyjechali tu dziś, to z czego byliby dumni? Z muzeum w tendrowni czy z nowoczesnego zakładu, który tu stoi i produkowania nowoczesnych pociągów? To, co można było przystosować do nowoczesnej produkcji nie niszcząc, to przystosowaliśmy. Teraz jesteśmy gotowi do rozbiórki tendrowni⁵⁷. Tego typu argumentacja pojawia się często jako uzasadnienie inwestycji, które wiążą się z koniecznością usunięcia autentycznej substancji zabytku, ale jednocześnie odwołują się do autentyzmu innych wartości,

⁵⁵ (iw.) (2011, listopad 25). Kasyno. Odżywa duch Legionowa. *Gazeta Powiatowa. Legionowo*. <https://gazetapowiatowa.pl/wiadomosci/legionowo/kasyno-odzywa-duch-legionowa/#comments>

⁵⁶ Mąka W. (2024, lipiec 25). Ambitne plany dla Mysłęcinka. Odbudowana tendrownia, kolejki wąskotorowe i linowa. *Express Bydgoski*. <https://expressbydgoski.pl/ambitne-plany-dla-myslecinka-odbudowana-tendrownia-kolejki-waskotorowe-i-linowa/ar/c1-18694397>

⁵⁷ Bobbe S. (2014, czerwiec 2). Czy pruski zabytek, w którym kiedyś znajdowały się wagony na węgiel, trafi do Exploseum? *Express Bydgoski*. <https://expressbydgoski.pl/czy-pruski-zabytek-w-kotym-kiedys-znajdowaly-sie-wagony-na-wegiel-trafi-do-exploseum/ar/c3-10875532>

albo też atrybutów związanych z dziedzictwem niematerialnym, zgodnie ze zrównoważonym rozwojem. Potwierdzeniem jest niedawna wypowiedź rzeczniczki władz miasta wskazującej na wyjątkowość działań rozbiórki, wobec wyjątkowych potrzeb mieszkańców i inwestora, których realizacja przyniosła wymierne ekonomiczne i społeczne korzyści⁵⁸.

7. Zakończenie i wnioski

Od lat 60. XX w. próbowano powiązać definicje działań na polu ochrony i konserwacji zabytków w odniesieniu do autentyzmu w różnych kontekstach, lecz przede wszystkim wyrażanego przez elementy materialne. Zjawisko to opisała m.in. Natalia Dushkina obserwując liczne przykłady przekształceń zabytków w Europie (w tym działań rewitalizacyjnych), którym nadaje się miano: rekonstrukcji w rozumieniu doktryny konserwatorskiej⁵⁹. W polskim środowisku istniała silna potrzeba pogodzenia działań z zasadami ochrony, poprzez uporządkowanie znaczenia definicji lub przez ich merytorycznie uzasadnione reinterpretacje. Praktyka działań związanych z powojenną odbudową a następnie rewaloryzacją pozostawała w konflikcie z wypracowaną przedwojenną doktryną i znaczeniem zabytku jako materialnego, autentycznego dokumentu przeszłości. Tymczasem na arenie międzynarodowej trwa redefinicja pojęć doktrynalnych w związku z powiązaniem dziedzictwa niematerialnego z materialnym począwszy od Karty z Burry⁶⁰, kilkakrotnie poprawianej a obecnie w Międzynarodowej Karcie i Wytycznych Dotyczących Miejsc z Niematerialnym Dziedzictwem Kulturowym z 2024 r.⁶¹. Przyjęto w nich definicje konserwacji jako procesu zachowania znaczenia kulturowego miejsca, który obejmuje kombinację działań powodujących często utratę autentyzmu historycznej struktury: restauracji, rekonstrukcji, adaptacji i interpretacji – oczywiście z zalecanym ostrożnym podejściem i rozpoznaniem wszystkich wartości dziedzictwa⁶².

---

⁵⁸ Mąka W. (2024, lipiec 25). Ambitne plany dla Myślęcinka. Odbudowana tendrownia, kolejki wąskotorowe i linowa. *Express Bydgoski*. <https://expressbydgoski.pl/ambitne-plan-y-dla-myslecinka-odbudowana-tendrownia-kolejki-waskotorowe-i-linowa/ar/c1-18694397>

⁵⁹ Dushkina N. (2009). Historic reconstruction: prospects for heritage preservation or metamorphoses of theory, [in:] N. Stanley-Price, J. King (Eds.), *Conserving the authentic. Essays in honour of Jukka Jokilehto*, p. 13. ICCROM Conservation Studies 10.

⁶⁰ ICOMOS Australia (2013, October). *The Burra Charter. The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance* [review The Burra Charter 1979]. <https://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/>

⁶¹ ICOMOS ICICH (2024, November). *International Charter and Guidance on Sites with Intangible Cultural Heritage*. Ouro Preto, Brazil. <https://www.icomos.org/en/89-english-categories/home/154772-the-new-icomos-international-charter-and-guidance-on-sites-with-intangible-cultural-heritage-defines-standards-and-principles-for-intangible-cultural-heritage>

⁶² ICOMOS ICICH (2024, November). *International Charter and Guidance on Sites with Intangible Cultural Heritage*. Sec. I, 7. Ouro Preto, Brazil. <https://www.icomos.org/en/89-english-categories/home/154772-the-new-icomos-international-charter-and-guidance-on-sites-with-intangible-cultural-heritage-defines-standards-and-principles-for-intangible-cultural-heritage>; ICOMOS Australia (2013, October). *The Burra Charter. The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance* [review The Burra Charter 1979], Art. Art. 1.4, 2, 14-15 <https://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/>

Na poziomie międzynarodowym znaczenie autentyzmu dziedzictwa zostało ugruntowane jako miernik: cecha warunkująca przekaz wyjątkowej powszechnej wartości (wraz z integralnością – jako zdolnością przekazu). Nadal nie ma wypracowanej metodologii mierników autentyzmu, co wynika z faktu uznania jego kontekstowości⁶³. W Karcie ICOMOS z 2024 r. podkreślono, że to społeczność związana z miejscem jest najlepszym sędzią, jeśli chodzi o ocenę autentyczności i integralności dziedzictwa niematerialnego związanego z miejscem⁶⁴.

Na gruncie polskim autentyzm był i jest punktem wyjścia wartościowania, projektów, wytycznych, decyzji i działań konserwatorskich – niezależnie czy traktowany jest nadal jako walor, czy kryterium wartości atrybutów. Autentyzm materii w teorii traktowany jest nadrzędnie wobec innych jego kontekstów, co wynika z tradycji i znaczenia zabytku. Można uznać, że jest to kryterium: *zaakceptowane przez specjalistów i przez środowisko utrwalone*⁶⁵. W praktyce coraz częściej podkreśla się autentyzm sfery niematerialnej: „ducha”/genius loci miejsca. Polskie środowisko konserwatorskie powinno wypracować zatem własne wytyczne i skalę oceny autentyzmu (hierarchię jego kontekstów). Atrybuty niematerialne częściej ulegają zmianom, ale mają też potencjał do odtworzenia, tymczasem usunięcie atrybutów materialnych (historycznych) jest praktycznie nieodwracalne. Konieczne jest zatem każdorazowe metodyczne rozpoznanie wartości zabytku.

Wobec braku możliwości zachowania wskaźników autentyzmu we wszystkich atrybutach, należy przyjąć i konsekwentnie stosować właściwe terminy konserwatorskie określające działania, które są ważnym przekazem dla społeczeństwa odnośnie statusu autentyzmu w polskiej doktrynie⁶⁶. Tę szczerą rolę działań opartych o założenia analityczne i ocenę wartości w kontekście autentyzmu – mimo różnych krytycznych opinii co do podjętych decyzji – widać w pracach konserwatorskich w zespole kościoła NMP w Malborku, w szczególności rekonstrukcji figury Marii z Dzieciątkiem. Oryginalne relikty rzeźby Madonny przywrócono na elewację kościoła zamkowego, otaczając je zrekonstruowaną formą, zamykając dostęp do oryginału (wcześniej

⁶³ Szmygin B. (2011). Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości, [in:] B. Szmygin (Ed.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa* (pp.58-69). Warszawa: PKN ICOMOS i Narodowy Instytut Dziedzictwa; Jokilehto J. (2006). Considerations on Authenticity and Integrity in the World Heritage Context. *City & Time*, 2 (1), p. 15. <http://www.ct.ceci-br.org>; Jokilehto J. (2019). Questions of authenticity, [in:] V. Magar Meurs V. & M. Rojas Vences (Eds.). *Conversaciones... con Herb Stovel*, 8, p. 71.

⁶⁴ ICOMOS ICICH (2024, November). *International Charter and Guidance on Sites with Intangible Cultural Heritage*, Sec. II p. 6.1.5. Ouro Preto, Brazil. <https://www.icomos.org/en/89-english-categories/home/154772-the-new-icomos-international-charter-and-guidance-on-sites-with-intangible-cultural-heritage-defines-standards-and-principles-for-intangible-cultural-heritage>

⁶⁵ Witwicki M. (2007). Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków. *Ochrona Zabytków*, 1, p. 79.

⁶⁶ Punktem wyjścia do rozważań, może być znana w środowisku systematyka działań opracowana przez J. Tajchman: Tajchman J. (2006). Metoda konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli, [in:] J. Jasięko et al. (Eds.), *Problemy remontowe w budownictwie ogólnym i obiektach zabytkowych* (pp. 48-68). Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne.

zbadanego i udokumentowanego). Cały proces jednak objął badania, dokumentację, publiczną i ekspercką dyskusję przed, w trakcie i po działaniach – co umożliwia każdemu z interesariuszy na poznanie uzasadnienia decyzji a jednocześnie dokonanie własnej oceny, opartej na wiarygodnych przesłankach⁶⁷.

---

⁶⁷ Połom-Jakubowicz W., Trupinda J. (Eds.) (2022) *Materiały z VIII Konferencji Naukowej z cyklu „Spotkania Malborskie im. Macieja Kilarskiego”, Prace konserwatorskie w zespole kościoła NMP w Malborku. Próba podsumowania*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Bibliografia

Bobbe S. (2014, czerwiec 2). Czy pruski zabytek, w którym kiedyś znajdowały się wagony na węgiel, trafi do Exploseum? *Express Bydgoski*. <https://expressbydgoski.pl/czy-pruski-zabytek-w-ktorym-kiedys-znajdowaly-sie-wagony-na-wegiel-trafi-do-exploseum/ar/c3-10875532>

Bukowska W., Krawczyk, J. (Eds.). (2015). *Karta Wenecka 1964–2014*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.

Dokument z Nara o autentyzmie. Konferencja na temat autentyzmu, Nara 1-6 listopada 1994 r. (1994). In B. Szmygin (Ed.) (2023), *Międzynarodowe teksty doktrynalne ochrony i konserwacji zabytków* (pp. 150-152). Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, PKN ICOMOS.

Cefai, S. (2024). Venice Charter and the development of Authenticity. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego/Protection of Cultural Heritage* 21: 2, 77-101. <https://doi.org/10.35784/odk.6209>

Czerner, O. (1974). Wartość autentyzmu w zabytkach. *Ochrona Zabytków*, 3, 180-183.

Dushkina, N. (1995). Authenticity: towards the ecology of culture. In K.E. Larsen (Ed.), *Nara conference on Authenticity in relation to the World heritage Convention: proceedings*. Trondheim: Tapir Publishers.

Dushkina, N. (2009). Historic reconstruction: prospects for heritage preservation or metamorphoses of theory. In N. Stanley-Price, J. King (Eds.), *Conserving the authentic. Essays in honour of Jukka Jokilehto* (pp. 83-94). ICCROM Conservation Studies 10.

Dutkiewicz J. E. (1961). Sentymentalizm, autentyzm, automatyzm, *Ochrona Zabytków*, 14: 1–2, 3–16.

Falser M. (2010), From Venice 1964 to Nara 1994 – changing concepts of authenticity. In M. Falser M., W. Lipp, A. Tomaszewski (Eds.), *Conservation and preservation. Interactions between Theory and Practice. In memoriam Alois Riegl (1858-1905)* (pp.116-132). Edizioni Polistampa.

Frodl. W. (1966). *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków*. (transl. M. Arszynski). Warszawa: Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków.

Gruszecki, A. Łysiak W. (1974). Propozycja nowej wersji Karty Weneckiej. *Architektura*, 1-2, 3-18.

(iw.) (2011, listopad 25). Kasyno. Odżywa duch Legionowa. *Gazeta Powiatowa. Legionowo*. <https://gazetapowiatowa.pl/wiadomosci/legionowo/kasyno-odzywa-duch-legionowa/#comments>

ICOMOS Australia (2013, October). *The Burra Charter. The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance* [review The Burra Charter 1979]. <https://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/>

ICOMOS ICICH (2024, November). *International Charter and Guidance on Sites with Intangible Cultural Heritage*. Ouro Preto, Brazil. <https://www.icomos.org/en/89-english-categories/home/154772-the-new-icomos-international-charter-and-guidance-on-sites-with-intangible-cultural-heritage-defines-standards-and-principles-for-intangible-cultural-heritage>

- Jokilehto, J. (2006). Considerations on Authenticity and Integrity in the World Heritage Context. *City & Time*, 2 (1), 1-16. <http://www.ct.ceci-br.org>
- Jokilehto, J. (2019). Questions of authenticity. In V. Magar Meurs V. & M. Rojas Vences (Eds.). *Conversaciones... con Herb Stovel*, 8 (pp. 69-75).
- Karta Ateńska (1931), Konferencja w Atenach 21–30 października 1931 r. In B. Szmygin (Ed.) (2023). *Międzynarodowe teksty doktrynalne ochrony i konserwacji zabytków* (pp. 41-43). Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, PKN ICOMOS.
- Karta Wenecka (1964). Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków Architektury i Miejsc Historycznych, II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków, Wenecja, 25–31 maja 1964 r. In B. Szmygin (Ed.) (2023). *Międzynarodowe teksty doktrynalne ochrony i konserwacji zabytków* (pp. 68-71). Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, PKN ICOMOS.
- Karta z Burry (1979). Karta ICOMOS Australia w sprawie miejsc o znaczeniu kulturowym, Burra, 19 sierpnia 1979 r. In B. Szmygin (Ed.) (2023). *Międzynarodowe teksty doktrynalne ochrony i konserwacji zabytków* (pp. 104-116). Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, PKN ICOMOS.
- Krawczyk, J. (2013a). Dialog z tradycją konserwatorską – koncepcja zabytkoznawczej analizy wartościującej. *AUNC, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*, 44, 507-529. https://doi.org/10.12775/AUNC_ZiK.2013.021
- Krawczyk, J. (2013b). Kryteria i metody wartościowania zabytków architektury. In B. Szmygin (Ed.), *Wartościowanie zabytków architektury* (pp. 139-146). PKN ICOMOS Warszawa Wilanów: Muzeum Pałac w Wilanowie.
- Krawczyk, J. (2024a). The Venice Charter in the Light of Research on Conservation Eurocentrism. *Wiadomości Konserwatorskie/Journal of Heritage Conservation*, 79, 73-85. doi: 10.48234/WK79VENICE
- Krawczyk, J. (2024b). Andrzej Tomaszewski's "Pluralistic conservation philosophy" as a challenge: Do we have a problem with European identity? *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego/Protection of Cultural Heritage* 21: 2, 51-61. <https://doi.org/10.35784/odk.6480>
- Lewicki, J. (2016). O początkach klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego/Protection of Cultural Heritage* 2, 91-108. https://doi.org/10.24358/ODK_2016_02_08
- Madeyski J. (1978, październik 1). Rotterdam: poszukiwanie klimatu miasta. *Życie Literackie*, 1392, 4.
- Mąka, W. (2024, lipiec 25). Ambitne plany dla Myślęcinka. Odbudowana tendrownia, kolejki wąskotorowe i linowa. *Express Bydgoski*. <https://expressbydgoski.pl/ambitne-plan-y-dla-myslęcinka-odbudowana-tendrownia-kolejki-waskotorowe-i-linowa/ar/c1-18694397>

Mielke, F. (1964). Essai sur la définition de la notion scientifique. du monument historique. In *Records of the II International, Congress of Restoration ICOMOS, Venezia, 25-31 maggio 1964*. <https://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history/157-articles-en-francais/ressources/publications/411-the-monument-for-the-man-records-of-the-ii-international-congress-of-restoration>

Ochrona Dziedzictwa Kulturowego/Protection of Cultural Heritage (2024), 20:1, 21: 2 (Contemporary perception of Venice Charter).

Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention (1977, June 27 – July 1). UNESCO, WHC, CC-77/CONF.001/8 Rev. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention (2005, February 2). UNESCO, WHC, 05/2. <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

Połom-Jakubowicz, W., Trupinda, J. (Eds.) (2022) *Materiały z VIII Konferencji Naukowej z cyklu „Spotkania Malborskie im. Macieja Kilarskiego”, Prace konserwatorskie w zespole kościoła NMP w Malborku. Próba podsumowania*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Prarat, M. (2018). Średniowieczne przekształcenia zespołu trzech budynków przy ul. Mostowej 6 w Toruniu. *Ochrona Zabytków*, 2, 9-32.

Report of the March 2002 Drafting Group on the Revision of the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. UNESCO Headquarters, Paris 18-22 March 2002, WHC-02/CONF.202/14A. <https://whc.unesco.org/en/decisions/818/>

Rouba, B. (2008). Autentyczność i integralność zabytków. *Ochrona Zabytków*, 4, 37-57.

Rymaszewski, B. (1964). Adattamento del complesso monumentale della città di Torun alle esigenze odierne. In *The monument for the man, Records of the II International, Congress of Restoration ICOMOS, Venezia, 25-31 maggio 1964*. <https://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history/157-articles-en-francais/ressources/publications/411-the-monument-for-the-man-records-of-the-ii-international-congress-of-restoration>

Siwek, A. (2024). Venice Charter and its role in shaping concepts in the heritage protection system. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego/Protection of Cultural Heritage* 21: 2, 11-22. <https://doi.org/10.35784/odk.6407>

Stovel, H. (2008). Origins and influence of the Nara document on authenticity. *APT Bulletin*, 39 (2/3), 9-17.

Szmygin, B. (2011). Atrybuty wyjątkowej uniwersalnej wartości. In: B. Szmygin (Ed.), *Wyjątkowa uniwersalna wartość a monitoring dóbr światowego dziedzictwa* (pp.58-69). Warszawa: PKN ICOMOS i Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A. (2017). *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV – metoda i przykłady zastosowania*. Lublin: Politechnika Lubelska.

Tajchman, J. (2006). Metoda konserwacji i restauracji dziedzictwa architektonicznego w zakresie zabytkowych budowli. In J. Jasieńko et al. (Eds.), *Problemy remontowe w budownictwie ogólnym i obiektach zabytkowych* (pp. 48-68). Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne.

UNESCO World Heritage Centre, *Sixteenth session* (1992, December 7-14). Annex 2. Santa Fe, USA. <https://whc.unesco.org/archive/repcom92.htm#annex2>

UNESCO World Heritage Centre, *Eighteenth session*. Phuket (1994, December 12-17). Thailand, WHC-94/CONF.003/16, 31 January 1995. <https://whc.unesco.org/en/documents/?action=list&meeting=18COM&index=61&maxrows=20>

Witwicki, M. (2007). Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków. *Ochrona Zabytków*, 1, 77-98.

Wytyczne i zestaw narzędzi do ocen oddziaływania w kontekście światowego dziedzictwa (2023) transl. I. Kaczanowska. UNESCO, ICCROM, ICOMOS, IUCN. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków (2023, November 28). [dotyczące prowadzenia postępowań administracyjnych w sprawie wpisywania zabytków do rejestru zabytków]. [Generalny Konserwator Zabytków w Warszawie do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków w sprawie wytycznych do postępowań administracyjnych prowadzonych w sprawie wpisywania zabytków do rejestru zabytków. Narodowy Instytut Dziedzictwa. <https://nid.pl/zasoby/zasoby-standardy-postepowania/>

Zachwatowicz, J. (1977, styczeń 21). *W sprawie rewizji Karty Weneckiej*. Spuścizna Jerzego Frycza, zb. niesygnowane. Biblioteka UMK w Toruniu, Zbiory Specjalne.